

काली

(कालिन्दीसङ्घर्षकथा हरिवंशे १०२ अध्याये उक्ता । तद्यथा—

“रामस्तु यमुनामाह खातुमिच्छे महानदि ।
एहि मामभिगच्छस्व रूपिणी सागरङ्गमे ॥
सङ्घर्षस्य मत्तोक्तां मारतीं परिभूय सा ।
नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता ॥
ततश्चक्रोध बलवान् रामो मदसमीरितः ।
चकार स हर्षं हस्ते कर्षणाधोमुखं बली ॥
तस्यामुपरि मेदिन्यां पेतुस्तामरसखजः ।
सुमुधुः एष्यकोवैश्च एष्यरेवबन्धं जलम् ॥
स हचेनानताप्रेष कुले गृह्य महानदीम् ।
चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव ॥
सा विङ्गलजलकोता ऋदप्रस्थितसङ्घया ।
व्यावर्त्तत नदी भीता हलभागानुसारिणी ॥
लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिणी ।
सङ्घर्षमयत्रस्ता योषेवाकुलतां गता ॥
पुनिनश्रोत्रिविम्बोष्ठी मृदितैस्तोयताङ्गितैः ।
प्रेनमेखलसूत्रैश्च वेगगाम्बुदगामिनी ॥
तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी जस्तमीनविभूषणा ॥
सितहृषेक्षयापाङ्गी काश्रौमौञ्जिताम्बरा ।
तीरजोद्धूतकेशान्ता जलस्वलितगामिनी ॥
लाङ्गलोत्थिततापाङ्गी स्तुभिता, सागरङ्गमा ।
मत्तेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती ॥
क्षय्यते सा स्र वेगेन खोतःस्वलितगामिनी ।
उन्मार्गा नीतमार्गा सा येन रुन्दावनं वनम् ॥
रुन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी ।
रोह्यमाखेव खगैरन्विता तोयवासिभिः ॥
सा यदा समभिक्रान्ता नदी रुन्दावनं वनम् ।
तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत् ॥
प्रसीद नाथ ! भीतास्मि प्रतिबोमेन कर्मणा ।
विपरीतमिदं रूपं तोयञ्च मम जायते ॥
असत्यहं नदीमध्ये रौहिणेय ! त्वया कृता ।
कर्षणेन महाबाहो समार्यम्भभारिणी ॥
प्राप्तां मां सागरे नूनं सपत्नेया वेगमन्विताः ।
प्रेनहासैर्हंसिस्थानि तोयथारत्तगामिनीम् ॥
प्रसादं कुव मे वीर ! याचे त्वां कृष्णपुर्व्वज ! ।
सुप्रसन्नमना निर्यं भव त्वं सुरसत्तम ! ॥
कर्षणायुधहृष्टास्मि रोषोऽयं विनिवर्त्तताम् ॥
गच्छामि चरयौ मूर्द्धा तवैया लाङ्गलायुध ! ।
मार्गमादिष्टमिच्छामि ॥ गच्छामि महाभुज ! ” ॥

कालिन्दीभेदनः, पुं, (कालिन्दीं भिनत्ति । मिद् + कर्त्तरि ल्युः । कालिन्द्या भेदनो वा ।) बलदेवः । इत्यमरः । १।१।२५ ॥ (“कालिन्दीभेदो हलीति” पुरायम् ॥)

कालिन्दीसूः, स्त्री, (सूते इति । सू + क्विप् । कालिन्द्याः यमुनायाः सूः माता प्रसवित्रीत्यर्थः । कालिन्दीं सूते सूतवती वा) सूर्यपत्नी । यमुनामाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालिन्दीसोदरः, पुं, (कालिन्द्याः सोदरः सहोदरः ।) यमः । इति हेमचन्द्रः ॥

काली, स्त्री, (कालः कृष्णवर्णोऽस्त्यस्याः । काल + ‘जा-

काली

नपदकुण्डगोलखलभाजनाकालनीलेत्यादिना” । ४।१।४२ । डीष् ।) शान्तुराजपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कालः शिवः । तस्य पत्नीति डीष् ।) कालिका । अम्बिकाललाटनिष्क्रान्ता देवी । यथा, “ततः कोपं चकारोच्चैरम्बिका तानरीन् प्रति । कोपेन चास्या वदनं मसीवर्णमभूच्छदा ॥ भुकुटीकुटिलास्तस्या ललाटपलकाद्द्रुतम् । काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी” ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे ७७ । ५ ॥ * ॥ अन्यच्च । “देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विश्रुता । तस्यास्तनं प्रवक्ष्यामि कामदं प्रष्टुमभैरव ! । समाप्तिसहितो दन्त्यः प्रान्त्यस्तस्मात् पुरःसरः । बहूस्वराभिर्विन्दुसहितो मादिरेव च ॥ कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्मकामाथदायकम् । एतन्मूर्त्तिं प्रवक्ष्यामि वक्षे कायमनाः प्रष्टुम् ॥ नीलोत्पलदण्डायासा चतुर्बाहुसमन्विता । खट्वाङ्गं चन्द्रहासञ्च विभवती दक्षिणे करे ॥ वामे चर्म च पाशञ्च ऊर्द्धाधो भावतः पुनः । दधती मुखमालाञ्च व्याघ्रचर्मवदारम्बरा ॥ कृशाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा । खोत्रजिह्वा निम्नरत्ननयना नादभैरवा ॥ कवन्धवाहना पीनविस्तारश्रवणानना । एषा ताराङ्गया देवी खासुण्डेति च कथ्यते ॥ एतस्या योगिनीखाद्यौ पूजयेच्चिन्तयेदपि । त्रिपरा भीषणा चण्डी कर्षी हन्त्री विधाटका ॥ कराला शूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः । एषातिकामदा देवी जाद्यहानिकरी सदा ॥ एतस्याः सट्टरी काचित् कामदा न हि विद्यते” ॥ इति श्रीकालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः । क्षीरकौटः । माहभेदः । उमा । नवमेघसमूहः । परीवादः । इति हेमचन्द्रः ॥ कालाङ्गनी । तुवरी । त्रिरत् । रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि-शिखाभेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुण्डकोप-निघदि १ । २ । ४ ।

“कालीकराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूमवर्णा । स्फुलिङ्गिणी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा” ॥ इति कालीरत्नः । इति रत्नमाला । (कालिया विह्वटी इति भाषा ।) लता । यथा वैद्यके । “सप्तपण्यस्तथा काली गुडुची पिचुमर्हकम्” ॥ * ॥ भीमसेनस्य पत्नीभेदः । यथा, भागवते ६ । २२।३१ । “युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः । भीमसेनात् हिडिम्बायां, काल्यां सर्वगतस्ततः” ॥ माहकाथानं चासुगुहाशब्दे दृश्यम् । कालिकाया ध्यानं लिख्यते यथा—

“करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम् । कालिकां दक्षिणां दिव्यां मुण्डमालाविभूषिताम् । सद्यश्चन्द्रशिरःखड्गवामाधोर्द्धकराम्बुजाम् । अभयं वरदक्षैव दक्षिणोर्द्धाधपाणिकाम् । महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिग्म्बरीम् । कर्णवसस्तमुग्डालीगजदुधिरचर्चिताम् ॥

काली

कथावतंसतानीतश्रवयुग्ममथानकाम् । घोरदंष्ट्रां करालास्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥ शवानां करसंघतैः कृतकाक्षीं हसन्मुखीम् । रुक्मद्वयगलद्रक्तधाराविष्कुरिताननानाम् ॥ घोररावां महारौर्द्धीं भ्रमशानालयवासिनीम् । बालार्कगण्डलाकारलोचनत्रितयान्विताम् ॥ दन्तुरां दक्षिणव्यापिसुक्तालङ्गिकचोक्षयाम् । श्वरूपमहादेवद्वयोपरिसंस्थिताम् ॥ शिवाभिर्घोररावभिश्चतुर्दक्षु समन्विताम् । महाकालेन च समं विपरीतरतातुराम् ॥ सुखप्रसन्नवदनां स्मेराननसरोरुहाम् । एवं सन्धिनायेत् कालीं सर्वकामार्थसिद्धिराम्” ॥ इति तन्त्रसारद्वयकालतन्त्रम् ॥

(कालशक्त्या सर्वमिदं जगत् परिचालयति सैव काली प्रकीर्त्तिता यदा कालयति कलयति वा उत्पादयति पालयति प्रलये पुनरात्मन्येव विला-प्रयतीति काली आद्या मूलप्रकृतिः महत्तत्त्वा-देवत्वचित्तयादीनामाधारभूता । कलिहलि का-मधेनुरिति कलधातुः बह्वर्थबोधिनी स्वरूपतः ब्रह्मणः सकाशात् नागाविधजगद्दिचित्रनिर्माण-समर्था बुद्धिरूपा ब्रह्मशक्तिरेव प्रकृतिः कालीति संज्ञया प्रकीर्त्तते । एतत् प्रबोधनाय समासतः कतिपयवचनान्यत्रोद्धतानि यथायथं द्रष्टव्यानि । तथाहि ज्ञानसङ्गर्जनीतन्त्रे । भागवते च । “सा माया पालिनीशक्तिः सृष्टिसंहारकारिणी । सा वा एतस्य संखलुः शक्तिः सदमदात्मिका ॥ माया नाम महाभाग ! ययेदं निर्ममे विभुः” । एषैव पारमेश्वरी मूलशक्तिः दुर्बलाधिकारिणा-मुपासनासौकर्याय तन्त्रादिशास्त्रेषु कालीश्यामा-तारादिविधनामरूपैः कल्पिता ॥

यथा,—
“या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता” ।
चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्वाप्य स्थिता जगदिति” ॥ इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्ये देवकृत-देव्याः स्तुतौ । ८५ । १२, १३ । तथा च महा-निर्वाणोक्ते ४४ उक्तासे । देवीं प्रति सदाशि-वोक्तिः ।

“त्वं परा प्रकृतिः साक्षात् ब्रह्मणः परमात्मनः । महत्तत्त्वादिभूतानां त्वया सृष्टमिदं जगत् ॥ निमित्तमात्रं तद्ब्रह्म सर्वकारणकारणम् । तस्येच्छामात्रमालम्ब्य त्वं महायोगिनी परा ॥ करोषि पासि हंस्यन्ते जगदैतच्चराचरम् । कलनात् सर्वभूतानां महाकालः प्रकीर्त्तितः । महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिकापरा ॥ कालत्वादादिभूतत्वादाद्या कालीति गीयते ॥ ध्यानन्तु द्विविधिं प्रोक्तं सरूपरूपभेदतः । स्वरूपं तव यद्धानगवाङ्मनसगोचरम् ॥ मननोधाराण्यार्थाय शीघ्रं स्थाभीष्टसिद्धये । सूक्ष्मध्यानप्रबोधाय स्थूलध्यानं वदामि ते ॥ अरूपायाः कालिकायाः कालमातुर्भेदाद्युतेः । गुणक्रियानुसारेण क्रियते रूपकल्पना” ॥

तस्या अरूपाया महाकाल्याः कथमेव रूप-